

Arcybiskupi Cypru w roli przywódców narodu*

The Archbishops of Cyprus as Leaders of the Nation

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2015.011>

Andrekos Varnava, urodzony i wychowany w Australii z cypryjskich Rodziców, od czasu opublikowania opartej na szerokiej kwerendzie archiwalnej monografii pt. *British Imperialism in Cyprus, 1878–1915. The Inconsequential Possession* (Manchester 2009) jest uznawany przez niektórych, przynajmniej cypryjskich i greckich, historyków za obrazoburcę¹. Szczególne przez tych, którzy uważają, że opisywanie dziejów Cypru ma służyć przede wszystkim „pokrzepieniu serc”. Zainicjowana przez Varnawę seria wydawnicza Cyprus Historical and Contemporary Studies stawia sobie za cel publikację „nowatorskich” i „apolitycznych” naukowych monografii, których autorzy potrafią odrzucić „deterministyczne i nacjonalistyczne” spojrzenie na dzieje Cypru.

The Archbishops of Cyprus in the Modern Age: The Changing Role of the Archbishop-Ethnarch, their Identities and Politics jest pierwszym tomem, który ukazał się w tej serii. Varnava do pomocy w przygotowaniu tomu zaprosił Michalisa N. Michaela jako współ-redaktora, oraz pięciu cypryjskich i greckich historyków.

W historiografii dot. Cypru dotychczas praktycznie nie było naukowego opracowania roli arcybiskupów (z wyjątkiem Makariosa III), oprócz kilku, głównie hagiograficznych, przyczynków. Redaktorzy tomu zdawali

* *The Archbishops of Cyprus in the Modern Age: The Changing Role of the Archbishop-Ethnarch, their Identities and Politics*, ed. A. Varnava, M. N. Michael, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2013, 20 il., ss. 331, ISBN (10): 1-4438-4929-4, ISBN (13): 978-1-4438-4929-6.

¹ Zob. np.: P. M. Kitromilides, Review Article: *British Imperialism in Cyprus*, „Mediterranean Historical Review” 2011, vol. 26, iss. 12, s. 208–210.

sobie dobrze sprawę, że zawarte w tomie spojrzenie na rolę arcybiskupów cypryjskich może spotkać się z krytyką, często niemerytoryczną, dlatego zastrzegli we wstępie, że książka „nie jest atakiem na Kościół cypryjski” (s. xi), a jej celem jest jedynie obiektywne przedstawienie historycznych faktów, co powinno dać Kościołowi okazję do nowego spojrzenia na swoją przeszłość na Cyprze.

Kościół cypryjski ma specjalne miejsce w rodzinie kościołów prawosławnych, dlatego szkoda, że redaktorzy nie zdecydowali się na przynajmniej krótkie – i oparte nie tyle na powszechnie znanej tradycji, co na ostatnich badaniach naukowych – streszczenie jego historii². Po wprowadzeniu na Cyprze chrześcijaństwa przez apostołów Pawła, urodzonego na Cyprze Józefa, zwanego Barnaba, i jego kuzyna Marka Ewangelistę³ tutejszy Kościół uzyskał w 431 roku na soborze w Efezie prawo niezależnego i autonomicznego wyboru arcybiskupa. Sławny ósmy kanon ogłoszony przez sobór nie był równoznaczny z nadaniem autokefalii⁴, ale – podobnie jak później w przypadku macedońskiej Ochrydy i Kijowa – Kościół cypryjski miał stać się rodzajem patriarchatu bez tytułu patriarchy dla arcybiskupa⁵.

Jednak głównym zamierzeniem autorów tomu było nie tyle przyjrzenie się całej historii Kościoła prawosławnego na Cyprze, ile raczej próba napisania „historii politycznej hierarchów” (s. xii) i ich roli jako etnarchów.

Rola etnarchy związana jest z historią Cypru pod panowaniem tureckim⁶. Autorzy przynajmniej, że historiografia związana z rolą arcybiskupa-

² Szerzej nt. kościoła na Cyprze zob.: M. Misztal, *Historia Cypru*, Kraków 2013, s. 84–97 (początki), 109–117 (okres bizantyjski), 254–268 (za panowania Lusignanów i Wenecjan).

³ Dzieje Apostolskie, 4,36; 11,24; 13–15.

⁴ Autokefalii, czyli – jak to rozumiano w IV w. – prawa do niezależności w wyświęcaniu biskupów. B. Englezakis, *Epiphanius of Salamis, the Father of the Cypriot Autocephaly*, [w:] idem, *Studies on the History of the Church of Cyprus, 4–20 Centuries*, Aldershot: Variorum 1995, s. 36–39.

⁵ *Kanon 8*, [w:] *Greek Texts of the Fourth to Thirteenth Centuries*, red. H. A. Pohlsander, Sources for the History of Cyprus, t. 7, Albany 1999, nr 19.2; *Innocenty I do Patriarchy Antiochii, Epistola, 24.3*, [w:] *Latin Texts from the First Century B.C. to the Seventeenth Century A.D.*, red. L. Roberts, Sources for the History of Cyprus, t. 8, Albany 2000, s. 51.

⁶ Nt. panowania tureckiego na Cyprze zob.: M. Misztal, *Historia Cypru*, s. 313–333, 353–376.

-entnarchy na Cyprze praktycznie nie istnieje (s. 3), ale brak w rozdziale wstępnym nawet krótkiego wprowadzenia na temat stosunku Porty do cypryjskiego Kościoła. Przybycie w 1571 roku na wyspę Turków, po prawie czterech wiekach rządów łacińskich Franków, a potem Wenecjan, oznaczało dla Kościoła katolickiego na Cyprze praktyczną zagładę, ale dla Kościoła prawosławnego rozpoczęło okres odrodzenia. Pod warunkiem płacenia haraczu wszyscy poddani sułtana, raja (tur. *reaya*, '[ludzkie] bydło'), otrzymali prawo wyznawania swojej religii. Turcy nie interesowali się wewnętrznymi sprawami Kościoła i bez większych problemów wystawiali wymagane zatwierdzenie (*berat*) wyboru poszczególnych biskupów⁷. Berat miał podobną funkcję jak średniowieczna inwestytura biskupów przez chrześcijańskich monarchów, z tym że potwierdzał rolę biskupów nie tylko jako liderów Kościoła, lecz również jako cywilnych przywódców, a od 1754 roku opiekunów (*kojabası*) i formalnych reprezentantów społeczności wiernych (*millet*) w kontaktach z Portą⁸. Arcybiskup zaś dzięki beratowi stawał się etnarchą, najwyższym duchowym i politycznym przywódcą oraz opiekunem ortodoksyjnych Cypryjków, odpowiedzialnym za ich lojalność w stosunku do sułtana, z prawem składania petycji, skarg i zażaleń bezpośrednio do Porty w Stambule⁹.

Formalnie urząd etnarchy przestał istnieć w momencie, gdy Wielka Brytania *de facto* przejęła władzę na Cyprze w 1878 roku Brytyjczycy oficjalnie nie uznawali arcybiskupa za etnarchę, a hierarchia prawosławna straciła władzę i wpływy, jakie miała pod panowaniem tureckim. Jednakże Kościół prawosławny na Cyprze nie przywiązywał większej wagi do zaistniałego prawnego problemu i arcybiskupi byli *de facto* w dalszym ciągu

⁷ Szerzej nt. kościoła na Cyprze pod panowaniem tureckim zob.: ibidem, s. 333–353.

⁸ Kyprianos, *Ιστορία χρονολογική*, [w:] *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus*, oprac. C. D. Cobham (Cambridge 1908), s. 349–350, 353–355. Por.: H. F. Alasya, *The Privileges Granted to the Orthodox Church of Cyprus by the Ottoman Empire*, [w:] *Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, oprac. Th. Papadopoulos, M. Christodoulos, Nikosia 1973, 3A: 23–26; G. A. Dionysiou, *Some Privileges of the Church of Cyprus under Ottoman Rule*, "Epetiris" 1992, t. 19, s. 327–334.

⁹ Por.: berat arcybiskupa Sofroniosa z 1865 r., [w:] *Excerpta Cypria*, s. 470–474; H. Luke, *Cyprus. A Portrait and an Appreciation*, London 1957, s. 71, 76.

przede wszystkim etnarchami, czyli politycznymi przywódcami, których drugorzędną jedynie rolą było przywództwo duchowe. Brytyjski gubernator Storrs wprost stwierdził, że Kościół ortodoksyjny na Cyprze jest instytucją „raczej polityczną niż religijną”. Kiedy Cypr odzyskał niepodległość w 1960 roku, arcybiskup Makarios III, przyjmując urząd prezydenta republiki, przywrócił urząd „etnarchy”, praktycznie znosząc podział na władzę kościelną i świecką.

Tom ogranicza się do przedstawienia postaci dziesięciu arcybiskupów od 1767 roku, czyli początku panowania arcybiskupa Chryzantosa, do 2006 roku, czyli intronizacji arcybiskupa Chryzostoma II, obejmując część okresu tureckiego (1571–1878), okres brytyjski (1878–1960) i okres niepodległości (od 1960). Analiza działalności poszczególnych arcybiskupów pokazuje, że ich rola zmieniała się w tym okresie i podaje w wątpliwość ogólnie przyjęty „deterministyczny” punkt widzenia, że głównym celem arcybiskupów Cypru było reprezentowanie i wspomaganie nacjonalistycznych dążeń ortodoksyjnych greckich Cypryjczyków, które koncentrowały się na zachowaniu helleńskiego dziedzictwa¹⁰.

Najciekawsze są rozdziały, które stawiają w nowym (krytycznym) świetle arcybiskupów mających już tradycyjnie ustalone miejsce w podręcznikach szkolnych, głównie jako liderów nacjonalistycznych dążeń greckich Cypryjczyków.

Rozdział poświęcony arcybiskupowi Kyprianosowi (1810–1821) napisał Michalis N. Michael. Kyprianos ma zapewnione miejsce w nacjonalistycznych narracjach jako nowomęczennik (gr. νεομάρτυς) i symbol początków walki greckich Cypryjczyków o *enosis*, połączenie z grecką Macierzą, związanej z ideą Wielkiej Grecji (gr. Μεγάλη Ιδέα)¹¹. Archimandryta Benedict Englezakis, jeden z nielicznych cypryjskich badaczy Kościoła, dla którego fakty były ważniejsze niż afiliacja religijna, pisał jednak, że Kyprianos „zapewnił sobie miejsce w historii nie dzięki swojemu życiu i uczynom, ale

¹⁰ Por.: Theodore Papadopoulos, *Orthodox Church and Civil Authority*, „Journal of Contemporary History” 1967(October), vol. 2, s. 201–209.

¹¹ Zob. np. najnowsza pozycja: Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός – Ο Μάρτυρας της Πίστεως και της Πατρίδος [Arcybiskup Cypru Kyprianos: Męczennik za wiarę i ojczyznę], red. P. Agathonos (Nikozyja: Machairas Monastery, 2009); publikacja jest jednak ważna choćby dlatego, że zawiera zachowane listy i dokumenty związane z Kyprianosem.

z powodu swojej ofiary i śmierci”¹². Michael zdaje się potwierdzać tę opinię i pokazuje arcybiskupa jako wykształconego, energicznego lidera, który doprowadził do wygnania leciwego arcybiskupa Chryzantosa i bez formalnego kanonicznego wyboru przyjął nominację na arcybiskupa (*berat*) z rąk sułtana, współpracował z władzami otomańskimi, ale dbał też o własne interesy. Szkoda tylko, że autor nie posiłkuje się w większym stopniu zbranymi np. przez Agathonos zachowanymi materiałami źródłowymi, cytaty z których mogłyby pomóc w weryfikacji prezentowanego punktu widzenia, np. w przypadku zmieniających się w kolejnych listach i dokumentach relacji Kyprianosa ze sposobu uzyskania nominacji na arcybiskupa.

Michael zwraca uwagę na podobieństwo urzędu etnarchy do fanarioty z otomańskiej Wołoszczyzny i Mołdawii oraz na wykorzystywanie przez arcybiskupów symboli bizantyjskich, ale jedynie w przypisie wspomina o sławnych na Cyprze przywilejach arcybiskupów uzyskanych jakoby od cesarza Zenona (s. 50 przypis 33, gdzie błędnie podano datę 470 jako rok panowania cesarza).

W większości historii Cypru można przeczytać, że za panowania cesarza Zenona Izauryjczyka (474–491) jego protegowany patriarcha Antiochii, Piotr (Folusznik), odrzucił ustalenia z Efezu dotyczące autokefalii cypryjskiego Kościoła. Jednak dzięki – jak chce tradycja¹³ – wstawiennictwu samego św. Barnaby, który we śnie wskazał arcybiskupowi Cypru swój grób, w którym spoczywały „zwłoki wydzielające słodki odór świętości”, ściskające w objęciach pokryty pleśnią egzemplarz Ewangelii św. Mateusza w języku hebrajskim, prawa Kościoła na Cyprze zastały potwierdzone, a znalezioną Ewangelię подарowano cesarzowi¹⁴.

Tradycja cypryjska utrzymuje również, że z wdzięczności za cenny podarek cesarz nadał arcybiskupowi Cypru i jego następcom wyjątkowe przywileje, zwyczajowo przysługujące jedynie cesarzom: podpisywania do-

¹² B. Englezakis, *Archbishop Kyprianos's Inkstand*, [w:] idem, *Studies on the History of the Church of Cyprus: 4th–20th Centuries*, ed. S. i M. Ioannou, Aldershot 1995, s. 278.

¹³ A. Monachus, *Laudatio Barnabae (Lobrede auf Barnabas)*, tłum. B. Kollmann, Turnhout 2007, s. 28/29 (dalej cyt.: *Laudatio Barnabae*).

¹⁴ *Laudatio Barnabae*, s. 4.40–41, 44–45, 23; *Acta Barnabae*, [w:] *Greek Texts of the Fourth to Thirteenth Centuries*, oprac. H. A. Pohlsander, Albany 1999, nr 25.1–26; Teodor Lektor, *Historia kościelna*, streszczenie 436, [w:] *ibidem*, nr 31.6.

kumentów czerwonym inkaustem, noszenia podczas uroczystości kościelnych szat w kolorze cesarskiej purpury i zastąpienia zwyczajowego pastorału berłem. Z historycznego punktu widzenia nadanie tych przywilejów jest nader wątpliwe, bo mimo ich wyjątkowości nie wspomina o nich ani *Laudatio Barnabae*, ani żadne bizantyjskie źródło¹⁵. Prawdopodobnie więc „przywileje cesarskie” zostały uformowane dopiero w okresie panowania Franków¹⁶, kiedy Kościół prawosławny tracił wpływy i znaczenie na rzecz łacinników.

Najważniejszym bodaj ustaleniem Michaela jest wykazanie, że Kyprianos nie tylko nie został członkiem założonego w 1814 roku Stowarzyszenia Przyjaciół (Rewolucjonistów), *Filiki Eteria*, które propagowało ideę niepodległości Grecji, ale był także daleki od udzielenia im poparcia, a nawet opublikował ostrzeżenie dla wiernych przed kontaktem z reprezentantami organizacji. Mitem jest więc powszechne przekonanie, że Kyprianos był pierwszym bojownikiem o *enosis*; wręcz przeciwnie, potępiał on wszelkie akty kwestionujące *status quo*. Konieczna jest więc nowa interpretacja wydarzeń z lipca 1821, w wyniku których stracono nie tylko Kyprianosa i trzech biskupów, ale i 468 wpływowych greckich Cypryjczyków i które oznaczały koniec dominacji cypryjskich biskupów na wyspie¹⁷.

Ze wszystkich autorów tomu najtrudniejsze zadanie miała Sia Anagnostopoulou, która napisała rozdział o arcybiskupie Makariosie III (1950–1977), który od 1960 roku był również prezydentem Republiki Cypryjskiej. Mimo licznych publikacji na temat Makariosa III nadal nie po-

¹⁵ Pierwszy raz wspomniane są dopiero w XVII w., a potem przywoływane z dumą w wyraźnie prokościelnej kronice archimandryty Kyprianosa z 1788 r. Kyprianos, *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου* [*Chronologiczna historia wyspy Cypr*], Venetia 1788, s. 314.

¹⁶ Specjalnym papieskim przywilejem łacińscy arcybiskupi Cypru mieli prawo noszenia szat w kolorze kardynalskiej purpury. E. de Lusignan, *Chorografia*, oprac. O. Pelosi, Albany 2001, §167: „l'arcivescovo di Cipro, quando e all residential, va vestito tutto di rosso come li Cardinali”; J. Hackett, *A History of the Orthodox Church of Cyprus: from the Coming of the Apostles Paul and Barnabas to the Commencement of the British Occupation (A.D. 45–A.D. 1878)*, London 1910, s. 476.

¹⁷ Podobnie: A. Varnava, *British Imperialism in Cyprus 1878–1915. The inconsequential possession*, Manchester 2009, s. 153–156.

wstała akademicka, oparta na faktach i materiałach źródłowych, analiza jego działalności¹⁸. Greckojęzyczne biografie Makariosa są z jednej strony w dużym stopniu hagiograficzne i rozgrzeszają go ze wszystkich zbrodni popełnianych przez rządowe paramilitarne siły greckich Cypryjczyków, z drugiej zaś uznają za oczywiste, że wszyscy (greccy) Cypryjczycy darzyli Makariosa szacunkiem i całkowicie popierali jego działania¹⁹. Najpoważniejsza anglojęzyczna trylogia dotycząca Makariosa pokazuje go w podobny sposób²⁰.

Anagnostopoulou postawiła sobie za cel pokazanie, jak rola etnarchy, do którego to tytułu Makarios oficjalnie nawiązywał, zmieniła się w czasie jego panowania, ewoluując od antykolonialnego przywódcy stawiającego sobie za nadrzędny cel „*enosis* i tylko *enosis*”, po prezydenta postkolonialnej republiki, dla którego niepodległość Cypru stała się ważniejsza od zjednoczenia z Grecją. Dla wielu greckich Cypryjczyków to zmiana w podejściu do *enosis* była nie do zaakceptowania i oznaczała zdradę narodu. Szkoda, że Anagnostopoulou, często cytując wypowiedzi Makariosa, nie zawarła w tekście ważnego przyrzeczenia arcybiskupa złożonego w czasie ingresu: „Składam świętą przysięgę, że będę pracował na rzecz narodzin naszej narodowej niepodległości i nigdy nie odstąpię od naszej polityki zmierzającej do zjednoczenia Cypru z Matką Grecją”²¹. Podobną przysięgę Makarios złożył

¹⁸ Por.: R. Holland, *The Historiography of Late Colonial Cyprus: Where Do We Go from Here*, [w:] *Britain in Cyprus: Colonialism and Post-Colonialism 1878–2006*, red. H. Faustmann i N. Peristianis, Mannheim 2006, s. 446–447.

¹⁹ Np. A. Pavlides, Μακάριος [Makarios], 3 t., Nicosia 1981, ważna jednak choćby ze względu na zebrane w 3. tomie dokumenty; S. Papageorgiou, Μακάριος. Πορεία δια πυρός και σιδήρου [Makarios. Marsz przez ogień i żelazo], Nicosia 2002, początkowo współpracownik Grivasa, koncentruje się na spiskach, które doprowadziły do *coup* przeciwko Makariosowi. Podobnie anglojęzyczne opracowania i artykuły napisane przez cypryjskich historyków, np. D. Alastos, *Cyprus Guerrilla: Makarios, Grivas and the British*, London 1960; S. Soulioti, *Fettered Independence, 1878–1964*, 2 t., Minneapolis 2006; Ch. Kassimeris, A. Philaretou, *Playing Politics with Charisma: Archbishop Makarios III and the Cyprus Issue*, „Politics, Culture and Socialization” 2010, vol. 1, iss. 4, s. 337–352.

²⁰ P. N. Vanezis, *Makarios: Faith and Power*, London 1971; idem, *Makarios: Pragmatism vs. Idealism*, London 1974; idem, *Makarios: Life and Leadership*, London 1979. Wyjątkiem opracowanie autorstwa S. Mayes, *Makarios. A Biography*, London 1981, oparte w dużej mierze na wspomnieniach znajomych i współpracowników Makariosa.

²¹ Ενθρονιστήριος λόγος, „Λευκωσία”, 20.10.1950, Pavlides, Μακάριος, III, 41–2.

w kościele Faneromeni w sierpniu 1954 roku, kończąc ją słowami „*enosis* i tylko *enosis*”²², ale już rok później, we wrześniu 1955, po raz pierwszy dopuścił możliwość współpracy z Brytyjczykami nad konstytucją zmierną do wprowadzenia na Cyprze okresu autonomicznych rządów, które z kolei miały doprowadzić do niepodległości kraju.

Anagnostopoulou pomija milczeniem rozterki Makariosa związane z podpisaniem ustaleń konferencji z Zurychu i Londynu, które oznaczały uzyskanie przez Cypr niepodległości²³. Autorka wnioskuje, że według Makariosa celem narodu było nadal *enosis*, ale celem kraju była wolność i polityka niezaangażowania. Jednak takie tłumaczenie nie przekonywało przeciwników Makariosa, który od momentu powstania Republiki Cypryjskiej musiał stawić czoła nie tylko mniejszości tureckich Cypryjczyków, ale również swoim greko-cypryjskim przeciwnikom uznającym go za zdrajcę narodowych dążeń narodu, co w praktyce doprowadziło do próby obalenia Makariosa za pomocą greckiej junty i – pośrednio – do zajęcia jednej trzeciej Cypru przez wojska tureckie.

Autorka nie odnosi się do jednej z najważniejszych kontrowersji związanych z działalnością Makariosa w dążeniu do *enosis*, mianowicie do jego odpowiedzialności za akty terroru wymierzone również w greckich Cypryjczyków, organizowane przez popieraną przez arcybiskupa Narodową Organizację Cypryjskich Bojowników (gr. Εθνική Οργάνωσις Κυπρίων Αγωνιστών, w skrócie EOKA), w wyniku których w latach 1955–1959 zginęło na Cyprze 238 cywilów, z których 203 było greckimi, 7 tureckimi Cypryjczykami, 26 Brytyjczykami, 2 innych narodowości, a 288 cywilów odniosło rany²⁴.

Inaczej niż pozostali autorzy tomu, w swojej dyskusji autorka opiera się głównie na drukowanych materiałach (przemówieniach i oficjal-

²² Ibidem, III: 156–8.

²³ Por.: National Archives (Kew), FO 371/144641: Verbatim Reports of the First, Second and Third Plenary Sessions at Lancaster House, 17–19 II 1959.

²⁴ EOKA and Archbishop Makarios. Revelations in captured documents, National Archives, FCO 141/4352, 26 VIII 1956, Ścisłe tajne, f. 56–63; Gubernator Harding do Ministra Spraw Zagranicznych, NA FCO 141/4353, 6 IX 1956, Ścisłe tajne, f. 104–5; nt. dyskusji dot. formalnego oskarżenia Makariosa o działalność terrorystyczną zob.: ibidem, f. 103. Por.: A. Varnavas, *A History of the Liberation Struggle of EOKA*, Nicosia 2004.

ných listach Makariosa) oraz na kilku nie najnowszych już opracowaniach (np. Kranidiotis²⁵), z rzadka jedynie cytując materiały archiwalne, przede wszystkim streszczenia z „Bulletin de Renseignements Politiques” z ateńskich Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Europe-Grèce, Présidence du Conseil. Kwerenda w archiwach cypryjskich (np. Secretariat Archives w Nikozji) czy brytyjskich, które kilka razy w roku udostępniają nowe dokumenty dotyczące działalności Makariosa, z pewnością pomogłaby w ustaleniu nieznanych faktów i otworzyła możliwość nowych interpretacji. *Nota bene*, w krótkiej bibliografii zamieszczanej na końcu tomu brak wykorzystywanych w książce źródeł archiwalnych.

Podsumowując, jest to ważna książka, która jeśli nawet nie rozwiewa wszystkich mitów dotyczących poszczególnych arcybiskupów, które narosły w historiografii Cypru, i nie odpowiada do końca na wszystkie postawione pytania, jest ważnym głosem w dyskusji na temat roli cypryjskiego Kościoła w życiu politycznym wyspy. Niektóre z zaproponowanych interpretacji (np. oskarżających Kościół o reprezentowanie „szowinistycznej odmiany cypryjskiego hellenizmu”, s. 16) mogą wywołać protesty prawicowych greckich Cypryjczyków, ale powinny też dać początek merytorycznej, akademickiej dyskusji opartej na dokładnej analizie zachowanych dokumentów.

Mariusz Misztal

²⁵ N. Kranidiotis, *Δύσκολα Χρόνια. Κύπρος 1950–1960* [Trudne lata. Cypr 1950–1960], Estia Athens 1981.